

Lépj be a pillanatba!*

DÚL ANTALLAL AMBRUS LAJOS BESZÉLGET

- *Utam Hamvashoz, lehetne ennek a beszélgetésnek a címe, mert Dúl Antal nemcsak tanítványa volt Hamvas Bélának, hanem hosszú évtizedek óta Hamvas élet- művének gondozója és kiadója is. Ennek a kapcsolatnak vannak közismert és kevésbé köztudott elemei – s most egy közel negyvenéves „együttélés” után lassan a vége felé közeledik a Hamvas-összkiadás, noha azért még néhány izgalmas és nem ismert kötet marad a következő évekre is.*

– Először a háttérről, emlékezetünk időtávlatairól beszélnék szívesebben, mert 40 év nem olyan időmennyiség, ami ebből a szempontból meghatározó lenne, de még 150, sőt kétezer sem. Hamvas Béla úgy fogalmaz, hogy az elmúlt 5 ezer évben az ember nem sokat lépett előre. A felszín ugyan látványosan átalakult a technikában, civilizációs életben, de az ember valójában nem lett éberebb. Nem lettünk tudatosabbak, nem lettünk bölcsebbek, nem lettünk tisztábbak, tehát mindabban, ami az emberségnek, ahogy Hamvas mondja, az alapállásnak a kritériuma, ott nincs fejlődés.

Nos, amikor Hamvast megismertem, de sokszor elmondtam én ezt már, szóval akkor hasonlóképpen átéltem azt a „pác”-helyzetet, amelyről a *Karnevál* szól; azt a krízisállapotot, amikor az ember intellektuális vákuumba kerül – szellemi zsákutcába. Az élővilágban az ember az egyetlen lény, aki a „miért” kérdését fel tudja tenni, de ez kötelezi is őt arra, hogy ne csak feltegye, hanem válaszoljon is rá. A hatvanas évek végén az általam választott út eléggé deviánsnak számított, „civil” teológushallgató voltam. A Kádár-rendszerben ez tökéletesen perspektívátlan vállalkozást jelentett. Apám sokszor szóvá is tette, hogy miért nem elektromérnöknek, miért nem jogásznak megyek, miből akarok megélni, családot alapítani. Megélhetés? Azt választottam, ami érdekelt. A teológia első két éve nagyon izgalmas alámerülést jelentett az emberi múltba, nagyon alapos, hagyományos filozófiaképzést adott, holt nyelveket tanított, hébert, ógörögöt, latint, szírt, arámit – nagyon sok archaikus látásmódba belekóstoltatott, de amikor a harmadik évben elkezdtünk a katolikus dogmatikát tanulni, akkor számomra szinte fölrobbant a teológiai építmény. Kijózanító volt látni, hogy felépült egy óriási bölcseleti rendszer, abszolút logikus, kidolgozott, tételes módszerességgel – de bázisában mégis abszurd. Mert a közepén, ahogy Kirkegaard mondja, egyáltalán nem a józan belátás, hanem a kivérett, megfeszített Krisztus áll. Kirkegaard száz évvel Hamvas előtt, ezért mondta: kereszténység nincs. És persze, a nyugati világban létrejött az úgynevezett kultúrkereszténység, erkölcstannal, jogrendszerrel, intézményekkel, minden korosztály és népréteg számára kidolgozott élet- gyakorlattal. Jómód, pompa, gôg, ünnepi ceremóniák, kiskatekizmus, elsôáldozós gyerekzsúrok, bálók, körmenet, politikai torzsalkodás, Max Weber-i fôsvény industrializmus, kizsákmányolás és hipokrizis. Van ennek még valami köze Jézushoz? Ahhoz a Jézushoz, aki minden prófétánál radikálisabb vagy-vagy döntést követelt: ha követni akarsz, akkor hagyd ott a vagyont és a civilizációt, és gyere. Lépj a pillanatba!

Ebben dilemmában került a kezembe Hamvas egyetlen nyomtatásban megjelent esszékötete, *A láthatatlan történet*. Az első esszében Hamvas egy „hatodik faj”-ról ír, az új világ új generációjáról, amelynek az lesz majd a dolga, hogy helyreállítsa az emberi alapállást. Helyre állítsa a hiteles szellemiséget – amit akkor a teológiában nem találtam. Ugyanazt láttam, amit Hegel esetében látott

meg az ifjú Kirkegaard, aki azt mondta, köszönjük szépen, nem kérünk a hunyorgató professzorokból, akik a katedrán óriási szellemi magaslatokba emelkednek, de hiú, törtető karrieristák. Hamvasnál azt olvastam, hogy egy új világekorszak elején állunk, készítsük hát el a régi világ leltárát, és zárjuk le. És ahogy Hamvas kezdem olvasni, valóban azt láttam, hogy folyamatosan leltárt készít. Az archaikus hagyományt az írásbeliség kezdeteitől megvizsgálja: hol vannak a hiteles megszólalások, kinek van az örök emberi problémákra – születés, ittlét, halál – ha válasza nem is mindig, de legalább hiteles kérdése, vagyis ki az, aki méltó a lajstromba vételre. A szamizdatban hozzám került *Patmosz* végén pedig már összegez. Mint írja, naivitás azt képzelni, hogy a kultúrát meg lehet reformálni, a gazdaságot, a művészetet, a tudományt, a vallást még meg lehet újtani. Csak helyre kell kicsit pofozni az elrontott világot, ilyen-olyan szociális és gazdasági reformokat kitalálni, és ezzel mindent ismét a helyére billenteni. A nyugati civilizáció vágyálma a földi paradicsomról minden téren kudarcot vallott – merőben új (ősregi) emberi magatartásra van szükség. Olyan alapvetően újra, amelyben ugyan a hitelesnek talált régebbi utak tapasztalata sincs kizárva, de azokhoz többé visszatérni nem lehet. Mindössze megerősítő példák. Ezt nevezte Hamvas úgy: az alapállás helyreállítása. Az emberi alapállás helyreállítása, amiből aztán lehet kultúra, művészet, ipar, minden lehet, de nem a régi tákolgatásával. Az alapállás radikálisabb dolog, újrafogalmazása mindannak, amit Buddha, Jézus, Hérakleitosz, Lao-ce tanácsolt, de aminek megvalósítását az emberiség eddig sohasem akarta komolyan.

Amikor ezeket olvastam, érthetően lebíráthatatlan vágy támadt bennem, hogy Hamvas megismerjem. Érdeklődni kezdtem barátaim körében, hogy él-e valahol ez a Hamvas Béla? Kiderült, hogy igen, és többen is voltak, elsősorban képzőművészek, akik ismerték. Az egyiküktől megtudtam, hogy valahol az Erzsébet királyné úton van a lakása...

– *Nem Molnár Sándor volt az?*

– Nem. Megkerestem a zuglói postásokat, az egyikőtől megtudtam a pontos címét, és írtam egy nagyon megszeppent levelet.

– *Mikor volt ez?*

– 1968 márciusában. Ezt követően még négy-öt levelet váltottunk...

– *Hamvas halála évében.*

– A halála évében, élete utolsó fél évében volt kapcsolatunk. A levélre válaszolt, megadott egy időpontot, és ezzel megkezdődött az én „láthatatlan történetem”; de ezt már tényleg olyan sokszor elmondtam, nem hinném, hogy a csecsemőket leszámítva még valakinek újdonság lenne, amit mondok. Nos, fogadott Hamvas Béla, akit egyáltalán nem olyannak képzeltem el, mint ahogy elem állt. A teológián nagy formátumú, kiváló retorikájú professzoraim voltak, akinek szinte végig remegtük az óráit. Olyan aurájuk volt; olyan óriási íve volt az előadásainak, hogy mi, hallgatók szinte megsemmisültünk a szavaik súlya alatt. Valami hasonlót vártam akkor is. A nagy rétor helyett azonban kijött egy ember. Kinyitotta a harmadik emeleti folyosó ajtaját, és gyűrt sárgás-szürkés házikabátban, atlétatrikóban, kezében csonkig égett cigarettával szelíden végigmért. Felesége, Kemény Katalin mindig haragudott, mikor ezt elmeséltem, mert úgy vélte, Hamvasnak a legelőnytelenebb arcát mutatom. Azt hiszem, nem. A legendásan rövid Mátra-cigarettát szívta, befelé, a markában tartva; ettől nikotinsárga lett három ujja. Ritkás, szőke-őszes haja volt, a fejtetőn majdnem egészen kopasz, az arca borostás. Megszólaltam: Hamvas Bélát keresem, és amikor azt válaszolta: én vagyok, zavarba jöttem. Arra számítottam, hogy ő bent ül a félhomályos

szentélyében, és valaki, a tanítványa vagy az inasa bevezet hozzá, és valami misztikus köd leng majd körül bennünket. Éppen, ahogy az ember elképzei a keleti gurukat...

– *Vagy a közép-európai professzorokat, akikhez szintén inas vezet be, és akik az íróasztal mögött könyvtornyok között székelnek, szigorú szemüvegben és az ember megszólalása előtt diszkréten köhécselni kezd...*

– Valahogy így. Hamvas viszont a legpátoszmentesebb köznapisággal megszólalt. Már első találkozásunkkor föltűnt, hogy mennyire visszavonja az egóját. Nem terhelt meg senkit szellemi fölénye súlyával. Nagyon visszafogott ember benyomását keltette, de időnként rám emelte sugárzó, egészen metszően kék, uránuszi tekintetét. Ezeken a kék kapukon mintha mindenkinek a veséjébe látott volna. Egy pillanat alatt megvillant bennem, hogy ez a görög azúrkétség mindent tisztán lát, de ő azonnal „visszavonta” az énjét, elnézett maga elé egy láthatatlan világba, és mosolygott. Semmi kihívás, semmi agresszivitás. Bata Imre úgy fogalmazott annak idején: Hamvas Béla olyan egyszerű volt, mint egy rög. Később hasonlatát úgy alakította át: olyan egyszerű, mint egy makk. És valóban, amikor Mamuka, az anyósa – akivel sok évtizedes karneváli harcban állt –, leküldte a zöldségeshez, s én lekísértem, mert egyetlen percre sem akartam félbehagyni diskurzusunkat Platónról, akkor a zöldséges azt mondta neki: na papa, guberálja már ki az aprópénzt! A zöldséges szenilis kisnyugdíjasnak nézte, és Hamvas ezen cseppet sem háborodott föl; hiszen tényleg ötvenfilléresekből és forintosokból kapott pénzt a répára, zöldségre. Fizetett, de közben megszakítatlanul tovább beszélgettünk Platónról, a rabszolgákról, a termophüléi csatáról. Lejárt naponta a pincébe tűzifáért, hátizsákban cipelte föl a harmadik emeletre, és ilyenkor a szomszédok a folyosón rendkívül fensőségesen kezelték. Azt hiszem, ezen a nyárspolgári gögön jól szórakozhatott. Nem tudták, hogy a magyar kultúra élvonalára cipekedik előttük. Persze, a kortárs értelmiség sem tudott vele semmit se kezdeni, és egyik szakma sem vállalt sorsközösséget vele. Nem író, nem tudós, nem művész, nem teológus, nem filozófus. Egy ideje világosan látom, miért nem lehet sem magyar írónak, sem bármi másnak nevezni. Olyan sajátos pozíciója van, ami ma, ebben a civilizációban nem legális, sőt nincs is jelen.

Ennek megértéséhez az egyiptomi piramis szimbolikája némi magyarázatot nyújthat. A mi kultúránk, mint a piramis négyzetalapja, négy pilléren áll. Ez a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia. Erre a négy alapra épül az európai műveltség. A piramisnak azonban van egy csúcsa is. Az, ami az archaikus társadalmakban még megvolt, de mára elveszett. Ez a helye annak a „szakrális szubjektumnak”, aki minden diszciplínát ismer és lát, de nem válik egyiknek sem rabjává. Viszont tud valami többet, amit a szakemberek között, az alapok mentén senki. Hamvas úgy mondja, hogy ő az élet mestere, nem a fejlett túlélési technikája miatt, hanem mert látja a részletek közös centrumát, az emberi lét értelmét és értékét. Ehhez képest minden más megközelítés komolytalan és esetleges. Ez az ötödik pont a lét „quintessenciája”, a lényeg, amely a négy közös centrumában áll. Ezt nevezte Hamvas néha báziskutatásnak, néha axiomatikának. E nélkül minden civilizáció olyan, mint a pásztor nélküli nyáj, és hiába minden materiális és intellektuális készültség, a legfontosabb kérdésre csak a centrumból hangozhat érvényes válasz. A szakrális szubjektum azonban nem társadalmi rang kérdése. Nincs rá szociológiai kategória. Hiába van pápaság, van pápánk, és vannak vallási vezetőink, mind a hétköznapijaink, mind az ünnepeink fájdalmasan üresek és jelentéktelenek. Nyugaton van étel, ital, van egy kevés

áhíthat is, népi szokások és ünnepek is vannak, de csak olyan éberséggel, mint mikor egy nyáj a pásztora nélkül tévelyeg. Mert amikor nincs jelen a pásztor, akkor a nép minden életrendi kérdésben kénytelen a kollektív tudatból meríteni. A mi korunk lunárisan éber, mondják, vagyis olyan, mintha holdfényben járnánk. A telehold néha sokat láttat, a világ mégis éppen csak dereng. Ilyen lunáris éberséggel rendelkezik a folklór. A napfény egyértelmű. Ha van pásztor, az olyan, mint amikor az orpheuszi világtengely körül a lét kristályosodni kezd. Ha ez a tengely, az élet mestere nincs jelen, a társadalomban nem tud kialakulni a piramisszerű egyen- súlyi állapot. De aki a piramis csúcsán van, az se nem tudós, se nem művész, se nem filozófus, se nem főpap. Mégis ő az, aki bárhová belépve a saját világába tér. Lehet művész, elmélyedhet a vallásban, betekinthez a tudományba, lehet filozófus, pap, gyógyító. Semminek se szakembere, és ha valamely részletkérdésben a szakma szerint tévedne, a lényegben akkor sem téved. Csak ő tudja, hogy „nem tárgyi kérdésekről van szó” (*Patmosz II.*). Tévedhetetlen az intuíciója, mert mindent a centrumból lát. Ez a láthatatlan tengely az, ami az európai kultúrából sok száz éve eltűnt. És Hamvas tulajdonképpen az alapállással, amikor kimondta, ennek a centrális pozíciónak a helyreállítását kezdeményezte. Minden ember arra kapott meghívást, hogy szakrális szubjektummá váljék. Ezt mondja ki Hamvas úgy, hogy mindenütt tengely van. De ennek felismerését sok egzisztenciális csapda akadályozza. Ezek a *Karnevál* maszkjai. Nem érvényes emberi modell a szaktudós, a szakfilozófus, a zseniális művész, a szakemberség akármelyik megjelenése, amit oly nagy önérettel mondunk ki magunkról. De nem érvényes a hitbuzgó szerzetes sem, aki gyermekded mitológiát prédikál. Nincsenek hiteles pásztorai a vallásoknak sem, amióta az Isten és a teremtmények világát egymástól véglegesen elválasztották, és az embert örök kiskorúságra ítélték. A teremtmény Isten fiaként örökre gyerek marad, és nem lehet felnőtté még a túlvilágon sem. Csak a hagyományból lehet felismerni, hogy sem nem Atya, sem nem Fiú. Az Atya és én egyek vagyunk, mondja Jézus. Aki engem lát, az Atyát látja. Miért nem tudtuk kétezer év óta Jézusnak ezeket a szavait felfogni, komolyan venni?

Első találkozásunkkor Hamvas rögtön azzal kezdte, hogy kéziratokat adott gépelésre az *Ősök nagy csarnokából*. Még aznap vettem egy táskairógépet, és ezeken a szövegeken gyakorolgtam a gépírást. Ennek megfelelően a másolatokat pocsék hibák tarkítják. És hát bevallom, tőlem is kikerültek szamizdatok, ebben a förtelmes minőségben.

– *Én már ezzel találkozhattam, mint ahogy sokakhoz eljutottak ezek a Hamvas-kéziratok, gyakran alig olvashatóan.*

– A nyolcvanas évek elejéig szinte csak hibás kéziratok kerültek ki. És a „hivatalos” kiadásoknál vért izzadtunk, hogy ezekből a rossz példányokból helyreállítsuk a hiteleshez közeli szöveget. Aztán nagyon sok gépirat például úgy került ki, mint az *Ősök nagy csarnokának* negyedik kötetében a Jakob Böhme-szöveg, amivel éppen most küzdök. Részben egy raktári íróasztalfiókban, Tiszapalkonyán készült. Többnyire azonban vonaton, váróteremben, mindenütt, ahol Hamvasnak módja, ideje volt rá. Ezáltal olyan impurum, „tisztátalan” verzió készült, amit maga is lektorálni akart még egyszer, ez azonban elmaradt.

– *Nyilván azt gondolta Hamvas, majd maga néz utána a homályos, kidolgozatlan vagy vitatott textusoknak és pontoknak, és később, jobb körülmények között a szükséges javításokat elvégzi. Annál is inkább, mert éppen Böhme fordítását tartotta a legnehezebb fordítói feladatnak, ahogy ezt több helyen is megjegyezte, például az ötvenes években, az Inotán-Tiszapalkonyán írt Szareptában.*

– Pontosan így van. Leteszi, újra előveszi, még egyszer átrágja, kijavítja és még Kemény Katalint is rászabadítja a szövegre, hogy együtt még a stilisztikai szempontokat is átgondolják. Ezzel szemben kikerült a világba egy félkész fordításból lemásolt szamizdat, amely elterjedt. Most, amikor elkezdtük a Jakob Böhme sajtó alá rendezni, felkértem egy német nyelvű lektort a szöveg anyanyelvi ellenőrzésére, de ez számomra még nagyobb káoszt teremtett. Lett ugyanis egy eredeti német, és két fordításos szövegverzióm, és szóról szóra össze kell vetni mindhármát egymással. És hát Böhme tizenhetedik századi, sziléziai tájszólásban írt.

– *Ez a Böhme-anyag teljesen új a kötetben? Mekkora terjedelmű?*

– A kötetnek kétharmada. Igen nagy könyv. Alcíme: *Negyven kérdés a lélekről*. A főcím: *Psychologia vera*, az igaz pszichológia. S tényleg az, nem egy mai pszichológus könyve. Ma azt sem tudjuk, hogy van-e egyáltalán valamifélelélek, vagy nincs. Csak annyi bizonyos, hogy pszichikus jelenségek és működések vannak. Annak a nyomát követi Böhme, hogy hogyan alakul ki a megkülönböztetetlenből az egyediség, egyszerűség, különállóság, a dolgok különléte, és valójában azt fogalmazza meg, amit az archaikus hagyomány. Keleten azt mondják, minden sziget kiemelkedik az óceánból, de minden szigetnek egy alapja van.

– *Neked azonban nemcsak mint tanítványnak, hanem mint a Hamvas Béla életmű kiadójának is meg kell oldanod a filológia és az autenticitás feladatát.*

– Karácsonyra akartam elkészíteni *Az ősök nagy csarnoka* említett kötetét, azonban nem lehetett a Böme-fordítás szövegét egyszerűen a könyvbe bemásolni. Hamvas kivételes, zseniális intuícióval rendelkezett, ugyanakkor azonban a fordítás szó szerinti, úgynevezett „tárgyi” pontosságát sok esetben figyelmen kívül hagyta. Tárgyi pontosság természetesen nem létezik. A szövegnek szelleme van. Ugyanakkor Hamvas túl gyorsan asszociált és gondolkodott, a szöveg lényegére ügyelt, és kevésbé a részletekre. Sokszor azt is megértette és lefordította a szövegből, amire csak következtetni lehetett. Nem a nyelvtudásával van baj, hiszen anyanyelvi szinten tudott németül. Gyermekkorában, Pozsonyban a nagyanyjával csak németül beszélt, és az egyetemen német-magyar szakot végzett. Aki már fordított idegen nyelvből, tudja, hogy a túlzott tárgyi pontosság filológiai követelménye szolgál (szellemtelen) fordítást eredményez, és tudja, hogy milyen kint jelent a többszólamú hitelességben a helyes harmóniát megtalálni. Másrészt az is előfordulhatott, hogy a tiszapalkonyai raktáros, Hamvas Béla ült valahol, mondjuk, Kápolnásnyék környékén a vonaton, s zötyögés közben a gót betűs szövegből kihagyott, vagy félreolvasott egy-egy szót. Ilyet is találtunk néhányat. Alapszabály, hogy minden fordítás többszöri lektorálást igényel. A szöveg újrafésülését ő maga is mindig tervezte, de ez végül elmaradt..

– *És te foglalkoztál Böhmével az elmúlt negyven évben?*

– Sokat. Fordítottam is, lektoráltam is mások fordítását. Mégis, Böhme – mint Te is idézted – a legnehezebben fordítható szerző, mondatainak többször neki kell rugaszkodni, míg végül érteni kezdjük. Hamvas azt mondja, szaturnuszi nyelvezete van, olyan, mint amikor kődarabok hullanak alá. Másfelől Böhme az európai vallási konvenciókat messze meghaladja. Nem ott kezd, hogy a Jóisten megteremtí a világot, amit aztán a gonoszra hajló emberi természet tönkretesz, hanem azt mondja, az Isten legmélyén keserű, marcangoló, sötét, magára szoruló, jéghideg tűz lobog. Ez a teremtés előtti első állapota, amely olyan, mint maga a jégpokol. Valójában azonban Isten nem ebben a sötét keserűségben

tartózkodik, hanem ő ezt a magára szoruló görcsöt minden pillanatban meleg fényre váltja. Amikor a sötétség felfalja és megemészti önmagát, ebből születik meg a fény és a szeretet, és ezt nevezzük Istennek. Ne higgyük tehát, hogy a rosszat kihagyhatnánk Istenből, különben a rossz hogyan is jelenhetne meg a saját képmásában, az emberben.

1968 tavaszán tehát *Az ősök nagy csarnoka* kéziratait gépeltem. Aztán odaadta a *Szilvesztert*, a *Bizonyos tekintetben* és az *Ugyanist*. Hat példányban készítettem el mindegyiket, cigarettapapír vékonyságú másolatokkal. Hármát neki adtam, egyet magamnak tartottam meg, kettőt a barátaimnak adtam tovább, ugyanis lehetetlen volt ellenállni a kísértésnek, hogy az ember ezeket ne terjessze.

– *Tudom, én is döbbenet, mint valami titkos iratot olvastam a gödöllői HÉV-en a régi Mozgó Világ szerkesztőségéből jövet, ahol pár napra kaptam valami igen rossz példányt.*

– Az érzékeny emberekre valóban revelációként hatott Hamvas. Körülbelül olyan revelációként, ahogy Tolsztoj, Dosztojevszkij.

– *Gyakorlatilag a nyolcvanas évek közepéig minden így folyt, amikor kezdenek megjelenni a hivatalos kiadások is – a Világválság, a Scientia Sacra, a Karnevál. S persze jól emlékszem a szombathelyi Életünk Hamvas-számára 1987-ben, amelyet mi szerkesztettünk, s akkora sikere volt, hogy a folyóirat történetének példátlan eseményeként újra kellett nyomni.**

– Mint tudod, az első megjelenés előtt két évtizedig Kemény Katalinnal együtt dolgoztunk a kéziratok rendezésén. Igyekeztünk rendbe szedni a papírhegyeket, és eszünkbe sem jutott, hogy ebből valamit ki is lehetne egyszer adni. A gépiratok privát olvasótábora azonban egyre nőtt. Kádár idején e szövegek körül óriási szellemi éhség örvénylett. Az is olvasni akarta, aki egy szót sem érthetett belőlük. De ugyanígy jelen van ma is az érzékeny fiatal emberek szellemi szomja. Például, nemrég járt nálam egy negyedéves debreceni fizikushallgató, akinek hiányérzete támadt a tudományával szemben. Elkezdett Hamvast és misztikusokat olvasni, és ez olyan mélységekbe vitte, hogy számára a fizikát mint tudományt is a helyére tette; mondhatnám, megtalálta a fizika valós helyét a piramis négy periférikus csúcsának egyikében.

1968-ban lényegében ez volt a Hamvassal való találkozásom nagy élménye. Fél évig kéthetenként jártam hozzá, ameddig lehetett, mert közben, néhány hétre a szívkórházba került, Balatonfüredre, ahonnét még betegebben tért haza. Nehéz próba elé állították a Szokol-rádióon egész nap tánczenét hallgató szobatársai. – És ezt követte a szörnyű novemberi időszak, az agyvérzés, majd a temetés, és az a vákuumszerű hiány, amit Hamvas Béla távozása előidézett. Bennem ekkor már kialakult valamiféle mester-tanítvány igény, és ennek akkor fizikai síkon vége szakadt. Ekkor kerestem meg a feleségét, Kemény Katalint, akivel ezt követően 2004-ben bekövetkezett haláláig napi kapcsolatban álltam. Gazdag élettapasztalatából olyan tudást adott át, amit csak az első világháború előtti csodálatos generációk ismerhettek.

Ez azonban már egy másik életszakasz kezdete – az írott szöveg, a *tantra* korszaka. Az élő mester-tanítvány kapcsolatot felváltotta az írás által közölt tanítás. Hamvas azt mondja, ez a szellemi tartalmak átadásának legkevésbé hatékony módja. De még ebben a formájában is olyan szellemi erőt sugároz, hogy számunkra, a magyarság számára évszázadokra be fogja világítani az eget. Ma, Magyarországon nagyon sokan kutatják a sámán vallások gyökereit, a nemzet eredetét, a magyarság mitologikus forrásait. – Hamvas Bélát a nemzeti gyökerek, az ősök útjai alig foglalkoztatták. Csak abból a szempontból

vizsgálódott, hogy a magyarságnak az egyetemes emberi hagyományhoz milyen kapcsolata lehet. Minden népnek van spirituális küldetése, és ezek a feladatok egymással nem versenyeztethetők. Minden nemzet mélyen hiszi, hogy kivételezett, és a messiási tudat éppúgy megvan a hébereknél, mint az oroszoknál, mint a németeknél, az indiánoknál vagy a mohamedánoknál. Ezért mondja Hamvas, hogy más alapot, mint az egyetemes emberiség, nem fogad el. Ezen belül a népek, nemzetek csupán mint a gazdagság sokszínűsége jelennek meg. Ennek ellenére a magyarság rangja Hamvasnál nagyon magas, ha ezt nacionális alapon gondolkodó ellenfelei nem is tartják elegendőnek. Az *öt géniuszban* azt írja, hogy a magyarság eredetében egy nomád ksatrija nép, azaz lovagi, nemesi nép, és ezért vonzódik jobban a pásztorkodáshoz, mint a földművességhez. Az *öt géniusz*nak a szemére vetik, hogy a magyarság mitológiájával nem foglalkozik, és nincs benne meg a kellő nemzeti pátoz és hódolat. Pedig ő azzal, hogy kimondta: ksatrija, nemesi nép, amelyiknek igen fejlett önérzete, méltósága, büszkesége van, ezzel tulajdonképpen a nemzetét nagyon magasra értékelte. A lovas fölötte már csak a papi kaszt, a brahman tudatszint lehetséges, a kontemplatív ember étosza. Amilyen India, Tibet. A magyar tehát nem brahmani nép, de nem is kereskedő vagy iparos. Van egy veleszületett nemesi tartása, és ez a büszkeség még akkor is meghatározza, ha paraszti sorba kerül, ha földet művel. Aztán itt van ez a mi fantasztikus nyelvünk – amit Hamvas felsőfokon használt, anélkül, hogy ő maga ezt a kincset felismerte volna. Mert ha egy nyelv alkalmas arra, hogy általa meg lehet jeleníteni az archaikus hagyomány minden árnyalatát, finomságát, az a nyelv legalábbis egyenértékű a régi szakrális nyelvekkel. Viszont kétségtelen, hogy a kidolgozatlan magyar terminológia és a források hiányában ő a magyar nyelv és az indoeurópai nyelvek közti feszültségben minden lényeges kifejezést az idegen nyelvekből volt kénytelen venni. Nyugati forrásokból kapta az ősi, keleti hagyományt is, német-angol-francia forrásokból, Deussentől, Zimmertől, Legge-től, Richard Wilhelmtől, H. Corbintól, Guénontól, Zieglertől, és sok más fordítótól. Schopenhauertől, Kierkegaardtól és Nietzschétől kapta az első filozófiai élményeit. Miközben a magyart magas nyelvi színvonalra emelte, asszociációi mélyek, pontosak és művésziek, ezáltal tagadhatatlanul jelentős mértékben megújította az írott magyar nyelvet. A hagyomány megfelelő magyar szavait ő találja meg és mondja ki. Mi, ma már tudjuk – és többek között éppen Hamvas szövegei miatt –, hogy nyelvünknek éppen olyan mély spirituális gyökerei vannak, mint bármelyik indoeurópai vagy más archaikus nyelvnek. A magyar szóelágazásaiban olyan egyetemes metafizikai tudás van, amelyet még éppen csak most kezdenek felfedezni. Ezúttal nem a romantikus XIX. századi etimologizálókra gondolok, hanem arra Czuczor–Fogarasi-féle nyelvi látásmódra, amely persze másfél évszázadig szenvedélyes akadémiai ellenhullámot kapott. Hamvas maga is olyan szógyököket tudott felfedezni, amit aztán ki is bont – például amikor a szám- számlál szavakat elemézi (beszámol, felszámol, számba vesz, számot ad, elszámol, leszámol stb.). Ezek a szavak mind a sorselemzést, sorsmatézist jelentik, és a mennyiségtanhoz nincs köztük. A nyelv kollektív alkotás, amit csak közösen tudunk létrehozni. A jó író azonban képes megtisztítani és felemelni a köznyelvi alapot. És Kemény Katalinnak talán igaza van: nagyon jók a német és a francia esszék, az angol esszé talán a legjobb, de Hamvas esszéinek nyelvi intenzitása semmiben sem marad el ezek nívójától. Az angol esszében a fanyar humor lenyűgöző, a bujkáló, finom irónia, öngúny; a német nagyon bölcs, emelkedett és filozofikus; a franciában mindig meg kell

jelenjék a kifinomult, vibráló szellemesség, de minden esszé kimondatlan axiómája, hogy bármiről szóljon is, unalmas sohasem lehet. Hamvasnál mindezek az elemek együttesen megvannak, miközben mindig megjelenik nála az évezredek távlat és a metafizikai atmoszféra.

– Valóban, hogyan látják ma Hamvas Béla művét a kiadók és az olvasók, amikor a magyar irodalomnak kezd külföldön piaca lenni?

– A Hamvas-áttörés lényegében azért nehéz, mert nincs mögötte a kultúrpolitika kincstári apparátusa. A hazai kultúrkorifeusok elsősorban a kortárs alkotók szűk körének műveit fordítatják, őket küldik a könyvvásárookra, belőlük válik magyar irodalmi tananyag. De Hamvas lassan mégis a helyére kerül. Most például egy fantasztikus dolog történt: a mainzi egyetem filozófia tanszékére került néhány szöveg a *Scientia Sacra*-ból, amit egy német etnográfus saját ambícióból fordított le. És a mainziak fölfedezték: „döbbenetes, hogy van egy ilyen ember Európában, és nem tudunk róla!” Ez az ember egyrészt el tudta készíteni az európai civilizáció leltárát, másrészt tud a XXI. századra is útravalót nyújtani. Körülbelül olyan formátumú elme, mint Bergyajev, aki az *Új középkor* című könyvében szintén egy új, szellemi korszak eljövételét jósolja, amelyikben ismét a személyesség és az emberi kapcsolatok uralkodnak. A mélypont apokalipszise után megszűnik a tömeg és individuum arctalansága, és ismét felváltja a középkor óta elveszett személy és nép minősége. Hamvas is hasonlóan mond, az apokalipsziszre azért van szükségünk, hogy minden rejtett tudatállapot a napfényre kerüljön, és megméretessen. Az apokalipszisz lehetővé teszi, hogy a fény és az árnyék Szent Jánosi feszültsége színt valljon.

Amikor a mainzi egyetemen fölfedezték a gondolkodót, rögtön Pestre akartak hozni egy filozófiai kongresszust Hamvas Béláról. Szóltak a kollégáiknak a pesti egyetemen, de azok fanyalogtak. És bevallottan nem is nagyon ismerték. Azt mondták, Hamvas csak egy dilettáns filozófus, és munkái legfeljebb valami Nietzsche-utánérzések. De a németek ezt követően fölvtették velünk a kapcsolatot, s most ki akarnak adni egy esszékötetet, és a *Scientia Sacra* fordítatják. Hamburgban a *Karnevál*-fordítás egyharmadánál tart, de az elkészült szöveget rögtön dramatizálják is egy színházi előadás számára. Januárban Hamburg egy avantgárd színházában a regényből több órás performance szerű felolvasásokat szerveznek. Olaszországban Claudio Mutti fordító jelentetett meg Hamvas-szövegeket különféle lapokban, a szerbeknél pedig Sava Babic szinte minden kiadott írását lefordított. Egyre több írás lát napvilágot szlovénul és horvátul, és az oroszoknál megjelent már a *Scientia sacra* első része. Az erdélyi magyarok között szinte kultikus tisztelet övezi: egyedül Marosvásárhelyen létezik egy Hamvas honlap, amelyben mind Hamvas-szövegek jelennek meg, mind ezek szellemi háttere. Franciaországban egy neves kiadó angolból lefordította *A bor filozófiáját*, a címét megváltoztatta (*Imakönyv az ateisták számára*) és illegálisan terjeszti. Van tehát valamelyes külföldi mozgás.

A Hamvas-recepció igazi akadályát ma is a magyarok jelentik. Az egyetemi oktatók, főként az idősebbek felelősek a késlekedésében. Egy részük minden hazai szellemi teljesítményt eleve provinciálisnak tart, és csak a nyugatiakra figyel. Illik tudni, hogy mit gondol Foucault, és hogyan vélekedik Lacan, de nem kell ismerni Hamvaszt. Szerencsére ez a tendencia kezd túllendülni a holtpontra, sorra jelennek meg az egyetemeken olyan tanárok, akik már a helyén értékelik. Ha Budapesten nem is, de Szegeden, Debrecenben, Egerben, a Pázmányon már kezdi a súlyának megfelelő helyét elfoglalni. Az idősebbek között az Ilia Mihály-féle vonalon évtizedek óta helyet kapott az oktatásban, de az ifjabbak

közül ott van a JATE irodalom-tanszékvezetője, Odorics Ferenc, aki diákjai számára kötelező olvasmánnyá tett számos Hamvas esszét. Egy ideig vizsgaanyag volt néhány Hamvas-szöveg a Pázmány Egyetemen is, amíg az illető tanár távozni nem kényszerült. Az egri filozófiai tanszék vezetője, Thiel Katalin sok éve tart szemesztereket Hamvasról. De Budapesten is csak a bölcsészeket nem érdekli. Más pesti felsőoktatási intézményben jelen van: a Képzőművészeti Egyetemen éppen úgy, mint az Iparművészeti Akadémián vagy a közgázon, a szociológusok között.

– *De reménykedjünk, hisz a Márai-kultusz is lényegében nemzetközi forrásokból, külföldről indult. Egészen föltűnő és meglepő olasz, német, holland, angol és egyéb sikerekből. Pedig a magyar Márai-kiadás is, hogy úgy mondjam, zaklatott és nehezen áttekinthető volt a rendszerváltás óta.*

A rendszerváltás irodalmi közhelye volt, hogy a cenzúra szüntével nem kerültek ki a fiókokból fontos művek. Ez nem igaz. A Hamvas-összkiadás – éppen e lap kiadói vállalkozásában és Pete György kezdeményezésére – 1990- ben indult el. Bizony, világirodalmi súlyú remekművek kerültek elő! Most már a huszonkettedik kötetnél tartunk, és talán még nyolc-kilenc kötet van hátra. A források feltárása nyomán a kötetek végső száma egyre nő. Kiadásra várnak még a satirikus írások, a háború előtt írt esszék, a művészeti írások, levelek, naplók, fragmentumok, és külön záró kötet, indexszel, szószedettel, bibliográfiával, Hamvasról írott tanulmányokkal, életrajzzal.

Ami az általad említett zavaros helyzetet illeti, Hamvas be nem fogadása minden más magyar szerzőnél elképesztőbb. Ebben az évben jelent meg egy igen terjedelmes retrospektív antológia a magyar esszéirodalom több évszázados terméséből. Mindenki, aki valami esszéfélét írt, belekerült a kötetbe, kivéve Hamvas Bélát. A *Babérligetkönyv*, a *Siletium* és a *Patmosz* írójának a több tucat literátor társaságában nincs helye. Tényleg ennyire súlytalan lenne?

2006-ban eddig jutottunk.